नं० ६३६-घ
अभिधावृत्तिमातृका (अलंकारशास्त्रम्)
पत्राणि १६ (सम्पूर्णम्)
लिपिकः मुकुलभट्टः

नं० ६३-६-घ

अभिधावृत्तमातृका (अलङ्कारशास्त्रम्)

पत्राणि १६ (सम्पूर्णम्) पत्र १६

नं० ९३९-घ

लिपिक: मुकुलभट्ट:

अभिधारत्नमाल्का

अभि. वृ. १

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ इह खलु भोगापवर्गसाधनभूतानां तद्विपर्ययपरिवर्जनप्रयोजनानां
च पदार्थानां निश्चयमन्तरेण व्यवहारोपारोहस्तावन्न संपद्यते तथाहि सर्वाणि प्रमाणानि प्रमेयावगतिनि
बन्धनभूतानि निश्चयपर्यवसायितया प्रामाण्यं भजन्ते प्रमाणनिबन्धना च भोगापवर्गसाधनभूतानां तद्वि
पर्ययपरिवर्जनप्रयोजनानां च पदार्थानामवगतिः अतो निश्चयपर्यवसेयः पदार्थानां व्यवहारोपारोहः।
निबन्धनेन निश्चयश्च [illegible] शब्दसम्भेदेनार्थं गोचरीकरोति शब्दस्य च मुख्येन लाक्षणिकेन च अभिधाव्यापा
रेणार्थावगतिहेतुत्वमिति मुख्यलाक्षणिकयोरभिधाव्यापारयोरत्र विवेकः क्रियते कः पुनर्मुख्यो लाक्ष
णिको वाभिधाव्यापारः इत्याशंक्या विषयोपदर्शनद्वारेण मुख्यलाक्षणिकौ शब्दव्यापारावुपवर्णयन्न
माह ॥ शब्दव्यापारतो यस्य प्रतीतिस्तस्य मुख्यता अर्थावसेयस्य पुनर्लक्ष्यमाणत्वमुच्यते शब्दव्यापाराद्यस्या
वगतिस्तस्य मुख्यत्वं स हि यथा सर्वेभ्यो हस्तादिभ्यः पूर्वं मुखमवलोक्यते तद्वदेव सर्वेभ्यः प्रतीयमा
नेभ्योऽर्थान्तरेभ्यः पूर्वमवगम्यते तस्मान्मुखमिवेति शाखादि यदनेन मुख्यशब्देनाभिधीयते तस्योदा
हरणं गौरनुबन्ध्य इति अत्र हि गोशब्दव्यापाराद्यागसाधनभूता गोत्वलक्षणा जातिरवगम्यते ततस्तस्याः
मुख्यता तदेवं शब्दव्यापारगम्यो मुख्योऽर्थः यस्य तु शब्दव्यापारावगम्यस्यार्थपर्यालोचनयावगतिस्तस्य

ला क्षणिकत्वं यथा पूर्वस्मिन्नेवोदाहरणेध्व ः साहित्यशास्त्रव्यापारैरदवसीयते विशे नाभिधायकत्व

दीणशक्तिः विशेषणोऽइतिन्यायात् अतएव जातिमात्रपर्यवसितत्वात् जातिलक्ष्यमेतेनेणायागम्या

यनभावेनप्रतिपद्यते इतिशास्त्रप्रस्थापनजातिसामर्थ्यादत्रजानेरा `` `` नैनाशेला क्षणिक एवम

यमुख्यला क्षणिकात्मकविषयीयवर्णे द्वारेणशास्त्रस्याभिधाव्यापारो द्विविधः प्रतिपादितोनिरन्तरार्थ

विषयार्थान्तरार्थतिपृष्ठस्यप्रतिमुख्यस्याभिधाव्यापारस्यत्वात् वि समभिधीयते तत्रमुख्यस्वतर्भेदोऽस्त्र

योनात्यादिभेदतः तयोर्मुख्यला क्षणिकयोरर्थयोर्मध्यात्मुख्यस्यार्थस्यचत्वारोभेदाः जात्यादिभेदा

त् चतुष्टयीशब्दानांप्रवृत्तिर्हिभगवताभाष्यकारेणवर्णिता जातिशब्दाःगुणशब्दाःक्रियाशब्दाःयदृ

च्छाशब्दाश्चेति तथाहि सर्वेषांशब्दानांस्वार्थाभिधानायप्रवर्तमानानामुपाध्युप रंजितविषयविवेक

त्वादुपाधिनिबंधनाप्रवृत्तिः उपाधिश्चवक्तृयदृच्छासंनिवे शितोवस्तुधर्मश्चकृ… तत्रवस्तुतस्मिन्वस्तुस्व

पाधितयासंनिवेश्यतेकश्चित्तुवस्तुधर्मएव तत्रयोवक्तृयदृच्छयानन्तसंज्ञिनिसंनिवेश्यते सवक्तृयाय।

दृच्छासंनिवेशितः यथाडित्थादीनांशब्दानांसंज्ञारूपवड्डेनिर्ग्राह्यसंज्ञ…कमेसरूपं ततवस्तुनानामभि

धानशक्तिमभिव्यंजनावक्तृ यदृच्छयासंनिवेश्यतेतत्तस्मिंसंज्ञिनिउपाधितयासंनिवेश्यतेतत्त

ग्र·भि· ट· १

त्तनिबन्धनः यदृच्छाशब्दा डित्थादयः येषामपि वक्त्राकारादिवर्णव्यतिरिक्तं संस्थितिक्रमस्ति सं०
ष्वप्यस्तइति दर्शनेन तेषामपि वक्त्रा यदृच्छाभिव्यज्यमानजातिभेदानुसारेण काल्पनिकस्व
रूपत्वमस्ति डित्थादेः शब्दस्यानन्तमभिधाने चैव वर्तमानत्वाद्यदृच्छाशब्दत्वं डित्थादीनामप्युपपद्यत एव
व न चैवं प्रवृत्त्युपदर्शितो वैयाकरणाख्याख्याख्यातः करणपक्षत्रयेऽपि यादिः वक्त्रा सन्निवेशितस्वरूप।
पाख्याख्याख्यार्थः यस्य वक्तृधर्मत्वेनोपाधेन व्यवस्थानं तस्यैहैविधा संडित्थाद्यभेदात् तत्रसा
ध्योपाधिनिबन्धनः क्रियाशब्दा यथा पचतीति सिद्धस्य हि विधं जातिगुणभेदात् कस्यचित्तत्त्व
सिद्धस्योपादेः प्राणप्रदानाय यथा जातेर्न हि कश्चित्पदार्थो जातिसंबन्धमन्तरेण स्वरूपं प्रतिलभते
यदुक्तं वाक्यपदीये गौः स्वरूपेण न गौः नागौः गोत्वाभिसंबन्धात्तु गौरिति कस्यचित्तु नरूपाधिल
ब्धस्वरूपस्य वस्तुनो विशेषाधानहेतुः यथा शुक्लादिर्गुणः न हि शुक्लादिगुणस्य पटादिवस्तुस्व
रूपं प्रतिनिबन्धनत्वं जातेरिव हि सिद्धवस्तुनः प्रतिलब्धस्वरूपात् प्रत्नोत्पत्तेर्लब्धस्वरूपस्य वस्तु।
नो विशेषाधानहेतुः यच्च नित्यापरमाणुत्वादयो गुणाः तेषामपि सर्वेषां गुणजातीयत्वादेवेष्ट
कार्यत्वमेव न चैवं यस्य प्राणप्रदत्वोपाधिनिबन्धनत्वं संज्ञातिप्रसङ्गः यथा गवादि यस्मात्तल्लब्धस्व

२

रूपस्य चलनेपि विशेषाभावान्नहेतन्त्वर्थः प्रतीयते तन्तुगणः यथा शुक्लादिः ननु सर्वेषामपि गुण
क्रियायदृच्छाशब्दादिसमवायेन जातिनिबंधनत्वेन बाहि गुणशब्दानां तन्व शुक्लादीनां पयःशंख
बलाकाश्रय समवायेनाप्येषु शुक्लादिलक्षणगुणाविभिन्नास्ते तत्समवेतसामान्यवाचिनः पव
क्रियाशब्दानामपि गुडतंडुलतिलादिद्रव्याश्रितपाकादेर्यावात्मत्वेन च स्थिता क्रियावि शे
षात्समवेतं सामान्यमेवाच्यं यदृच्छाशब्दानां तु डित्थादीनां शुकशारिकामनुष्याद्युदीरिते।
षु भिन्नेषु डित्थादिशब्देषु समवेतं डित्थशब्दत्वादिकं सामान्यमेव यथायोगं संस्थितमव।
सेयम यदिवा प्रचयापचययोगिनया डित्थादेर्संततिनि प्रतिकाले भिद्यमाने यन्महिमा डित्थे
डित्थ इत्येवमादिरूपत्वेनाभिन्नाकारः प्रतियोवाप्यनुसंजायते तत्तथाभूतं डित्थादिशब्दा।
र्थानामेव बलसमवेतं सेव डित्थत्वादिसामान्यमेव व्याख्यातं डित्थादिशब्दैरभिधीयते अतश्च गु
णक्रियायदृच्छानामपि जातिशब्दता तत्वतश्च योशब्दानां सत्वमितिनोपपद्यते अत्राभिधीयते गु
णक्रियायदृच्छासंज्ञितशब्दानामेव नानारूपापि निबन्धनभेदानुसारेणैकाकारतावगति निबन्ध
नत्वेन तज्जातेरिति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रेतम् यथा ह्येकमेव माधुर्यं तैलगुडगोदका।

अ॰
धा॰ वृ॰
२

रूपादीनां प्रतिबिंबावगतिनिबंधनानां भेदानां नानाकारत्वेन प्रत्यवभासितेन तथैकैव शाक्त्या
दिव्यक्तिर्देशानवच्छिन्नत्वान्नकारणसमग्र्यजनित शाखायाश्चैवं विशेषवचनेन नानारूप
तयाभिव्यक्तिमासादयंती वैचित्र्यमापुरिति श्रुतत्वस्याः शुक्लादिर्नैवैकत्वात्तानेवभिन्नाश्रय
समवेतत्वात् शुक्लादिजातिभावान् शुक्लादिशब्दान् जातिशब्दत्वे यदेवं यदपेक्षया डित्थशब्दा
दीर्घतात्वेवमत्र निबद्धं अन्यापि पकाम्यापवपाकादिक्रियाव्यक्तेः डित्थादिशब्दव्यक्तेः द्वि
र्यादेश्च संततिना यथाक्रममभिव्यंजनकानां पाकादीनां तथा [illegible]धनीनां वयोवस्थाविशेषाणां
च कौमारादीनां यो भेदस्तद्दर्शनेन नानाविधेन रूपेणावभासमानत्वात् स्थितमेतच्छब्दप्र
वृत्तिनिमित्तानां चातुर्विध्यमस्यैवाह तत्प्रवृत्तविषय इति अधुना लाक्षणिकस्य द्विप्रभेदत्वमु
पदर्शयितुमाह ॥ शुद्धोपचारमिश्रत्वाल्लक्षणा द्विविधा मता ॥ लक्षणाया हि प्रकारद्वयं त्वे
शुद्धत्वादुपचारमिश्रत्वाच्च शुद्धता वल्लक्षणा गंगायां घोष इति अत्र घोषं प्रति संनिवेशाश्रय
धारता नोपपद्यते इति गंगाशब्दः स्वाभिधेयसंनिधानसमीपभूतं तटं तल्लक्ष
णयावगमयतीति उपचारमिश्रा लक्षणा यत्र वस्तुनान्तरेणैव वस्त्वंतरस्य धर्मेण धर्मो वाहि

३

कइति अत्र हि गोशब्दो वाहीकशब्देन अन्वयप्यमाने समानाधिकरण्याद्बाधितमुख्यार्थः सन्
गोगतजाड्यमान्द्यादयो गुणाः तत स्वशब्दाज्जाड्यमान्द्यादिगुणोपेतवाहीके उपचरितः तेनेय
मुपचरितमिश्रा लक्षणायाद्वैविध्यमुक्तमिदानीं शुद्धायाश्च पि लक्षणाया द्वैविध्यं दर्शयति ॥ उ
पादानलक्षणा च शुद्धा सा हि द्विविधोदिता ॥ येयं लक्षणा शुद्धा प्रतिपादिता सा हि द्विविधोक्ता कुवि
तावल अर्थान्तरोपादानेन लक्षणा प्रवर्तते कचित्वल अर्थान्तरलक्षणेन किं पुनरर्थान्तरस्यो
पादाने किं वा तस्य लक्षणमित्याह स्वसिद्ध्यर्थं तयादेशोपयत्रवत्वेन रस्याप्यत उपादाने लक्षणा
न्तत हि पर्यायमतेनामनम् परत्र स्वसिद्ध्यर्थं तयावत्वेन स्वदेपो भवति न च उपादाने यथा गोरन्
बन्ध इति अत्र गोत्वस्यार्थोपपत्तिसाधनत्वेशाद्व्यक्तेर्देयमेतेन रणेनोपपद्यते इति तत्सिद्ध्यर्थः
पावकेनाक्षेपः यथा वा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति अत्र हि पीनत्वं दिवाधिकारिणि भोजनाभा
व विशिष्टं तया वगम्यमेव कार्यत्वात् तत्सिद्ध्यर्थं तेन कारणभूतं रात्रिभोजनमाक्षेपादभ्येतव्ये करो
ति न हि तस्य साधनाभ्युपयोगात् स्वप्नात प्रमाणान्तरेणान्यदा भाववस्तापेक्षिति यत्तस्योपादाहरणत्वा
त् पीनत्वस्यावदिवाधिकरणभोजनाभावविशिष्टं तेन रसायणाद्युपयोगवाधाहेतुत्वात् पी

अ॰ पा॰ प्र॰ ५

नतस्य चात्र दिवाधिकरणभोजनाभावविशिष्टत्वेन रसायनाद्युपयोगाबाधकत्वेनत्वात् अत्र च रात्रौ
भुंक्ते इत्येतच्छब्दोपादेयपूर्वकत्वया प्रमाणस्यापरिपूर्णस्य परिपूरणं कृत्वार्थापत्तित्वं भवति अथवा
र्थस्यैव रात्रिभोजनस्योपादेय इति सर्वथाप्रसिद्धार्थत्वेनार्थान्तरस्योपादेयपूर्वकत्वयांतर्भावनादुपादा
नत्वमुपपद्येत यत्र तत्पूर्वोदितोपादानरूपविपर्यासस्तेऽपि यात्र स्वार्थान्तरसिद्ध्यर्थत्वेन स्वार्थसमर्प
णं तत्र लक्षणीय यथापूर्वमुदाहृतम् गंगायां घोष इति अत्र हि तदस्य घोषाधारत्वेनयाधारणक्रि
यान्वितस्य गंगाशब्देन समर्पणं क्रियते अतोऽर्थान्तरभूतं तटं गमयति गंगाशब्देन स्वार्थभूतः स्रोतो
विशेषोऽसमर्प्यते इत्यर्थान्तरसिद्ध्यर्थत्वेन स्वार्थसमर्पणं एवं चात्र पूर्वोदितोपादानरूपविपर्या
सं लक्षणत्वम् एवं शुद्धालक्षणाद्विविधा प्रविभक्ता इदानीं उपचारमिश्रां चतुर्भेदत्वेन वर्ण।
यितुमाह आरोपाध्यवसानाभ्यां शुद्धगौणोपचारयोः प्रत्येकं भिद्यमानत्वादुपचारश्चतुर्विधः
द्विविध उपचारः शुद्धो गौणश्च तत्र शुद्धो यत्र मूलभूतस्योपमानोपमेयभावस्योपमानगतगुणस
र्गुणयोगलक्षणासंभावनकार्यकारणभावादिसंबन्धलक्षणया वस्त्वन्तरमुपचर्यते यथा
यथायुर्घृतमिति अत्र आयुषः कारणं घृतं तत्कार्यकारणभावलक्षणपूर्वत्वेनायुष्ट्वेकार्ये

५

तत्कृतमेवं भयमुपवर्तितं तस्मात्कुण्डोऽयमुपचारः गौणः शुद्धश्चोपचारौ यत्र मूलभूतो यमानौ य
मेयभावसमाश्रयेण गौणोपमानगतगुणसदृशगुणयोगलक्षणा शुद्धसमरीकृतो यमेयेन यमा
णाद्वृत्तादर्थस्याध्यारोपो यत्र सादृश्यगुणाभ्यासागतत्वाद्गौणा इति गौणशब्देनाभिधीयते यथा
गौर्वाहीक इति अत्र गोगतजाड्यमान्द्यादिगुणसदृशजाड्यमान्द्यादिगुणयोगाद्वाहीके गो
शब्दो गौणत्वेनोपचर्यते अन्ये त्वत्र गोशब्दे उपचारमेवमभिमन्यन्ते नार्थोपचारं तदयुक्तं शब्दोपचार
स्यार्थोपचाराविनाभावित्वात् एवमयमुपचारः शुद्धगौणभेदेन द्विविधोऽभिहितः तस्य
च सम्बन्धेके द्वैविध्यं सारोपाध्यवसानाभ्यां यत्रारोपाध्यारोपविषयो यो भेदमनपह्नुत्यैव वस्त्वन्त
रं वस्त्वन्तरमुपचर्यते तत्रारोपः तत्स्वरूपेणैव वस्त्वन्तरेण वस्त्वन्तरस्याधिकस्यारोप्यमाणत्वात्
अध्यारोपो यथाश्वो वाहीको वाहकश्चेत्यादि: तथा हि अश्वशब्दोऽत्र मितत्वश्रापुलक्षणा कार्यान्तरे लीन
तया कारणभूतस्य चैतन्यस्य प्रतिपत्तिः स्वरूपेणैव तस्य प्रतिपन्नेः स्वरूपेणावतस्य प्रतीयमान
स्यापि कारणस्य वस्तुत्वं प्रतीयते तेनात्राध्यारोपः एकौ गौर्वाहीक इत्यत्राप्युपमानोपमेययो
स्वरूपेणापह्नवात् तदेवं यत्रोपचर्येणोपचर्यमाणाविषयस्य स्वरूपं नापह्नूयते तत्राध्या

अ॰
धा॰ वृ॰
५
5

रोपः यत्र तूपचर्यमाणेन विषयस्योपचर्यमाणान्तर्लीनतया विवक्षितत्वात्स्वरूपापह्नवः क्रि-
यते तत्राध्यवसानम् तत्र शुद्धोपचाराध्यवसानस्योदाहरणम् अग्निर्व[…] इति अत्र हि पञ्चालाप-
त्यनिवासाधिकरणत्वाज्जनपदेन दित्तलक्षणया पञ्चालशब्दः प्रयुज्यते पञ्चालेनापत्यानां
लक्षणाधिपत्ये स्वस्वनिवासाधिकरणस्य जनपदस्य तादात्म्योपचर्यमाणार्थविषयस्योपच-
र्यमाणार्थे विषयस्योपचर्यमाणेऽभेदेन प्रतिपत्तिः उपचर्यमाणार्थनिगीर्णतयैव तस्य
प्रतिपत्तेः नचारोपचारत्वस्वरूपमहात्म्याद्दृष्टमिव लक्षते ततोऽत्राध्यवसानगर्भः शुद्ध उपचार
गौणोपचारे तु अध्यवसानस्योदाहरणं राजा इति राजशब्दो ह्यत्र प्रयोगादर्शनात्क्षत्रियेषु
मुख्यया वृत्त्या प्रयुक्तः सन्नमात्यभृत्यादौ तत्क्रियागततज्जनोपरक्षप्रतिपालनयोगलक्षण-
पूर्वकतया गौणवृत्त्या प्रयुज्यते न चात्र क्रियागुणवगौणत्वस्यावगतिविचारेणाध्यवसाय-
नत्वात् तेनात्र गौणत्वं क्रियागुणेष्वप्रतीयमानत्वाद्दृष्टं सविचारणया समधिगम्यते अत्रोऽत्रा-
ध्यवसानगर्भो गौण उपचारः एवमुपचारस्वरूपविधः प्रविभक्तः एतेन चतुर्विधेनोपचा-
रेण सह पूर्वौ द्वौ लक्षणाभेदौ संकलय्य षट्प्रकारा लक्षणा वक्तव्या यथा च लक्षणा त्रिस्कन्धा

५

शुद्धत्वाद्धारोपादध्यवसानाच्च तत्र शुद्धस्य कंदस्य द्वैविध्यमुपादानलक्षणाभ्यामुक्तं यथा
रोपाध्यवसानरूपयोरपि प्रत्येकं द्विप्रभेदताप्रतिपादिता शुद्धगौणोपचारमिश्रत्वात्
तेषां त्रयाणां भेदानां विषयविचारं प्रदर्शयितुमाह तत्रोपलक्षणा शुद्धसाध्यारोप
रूपरंगो निगीर्णाध्यवसानेन तद्रूपत्वात्र मतस्तत्त्वतः येषां लक्षणाशुद्धोपादानलक्षणात्मकत्वे
न द्विप्रभेदं प्रतिपादिता सा लक्षणकार्यान्वयरतानां त्वस्य यास्य पश्यमानेलस्यार्थे दृष्टत्वान्न
हि तत्र लक्ष्यकारोपरत्ननयालक्षणार्थस्यावगतिः तथाहि गंगायां घोषः इत्यत्र घोषाधिक
रणभूततटोपलक्षकत्वमात्रोपयुक्तत्वेनापरागीन प्रतीयते तटस्य त्वेन वतस्य तटस्य प्रत्य
यात् एवमुपादानेऽपि वाच्यं यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति यदा तु गंगाशब्दाभिधेय
स्य सैतो विशेषास्य विहरवंतितया तटसंपद्भृतमरूपेण सैतो विशेषो परक्तनयाविवक्षितो भव
ति तदा एवं विधे विषये गौणारोपो भवति सैतो विशेषोपरक्तस्य तटस्य प्रतीतेः सैतो विशेषा
विहरवंतितत्वे सैतो विशेषस्वरूपतटोचोष इति यदा तु भंतावसतो चोषप्रतिसैतो विशेषस्य प्र
तिपादयितुमेव तद्वाक्यं सैतो विशेषवन्निगीर्णतया तटसपकृतयाप्रयुज्यते गंगायामेव स्नातान्

ग्र॰
धाव॰
९

वोधानतत्त्वमेवेति तदाध्यवसाने यथावैतत्कुडोपचारनिष्ठतया ध्यारोपाध्यवसानयोरुदा
हरणमुक्तं तथा गौर्बलीवर्दमुपचारेणाख्यम् गौर्वाहीक इति गौरेवायमित्यादिरिति च अत्रापि
यथाक्रमं गोगतगुणसदृशगुणयोगद्वारेण गौरवविहत्ववर्तिनि वाहीकस्य विवक्षितौ गोत्वा।
ध्यारोपः गोगतानां जाड्यगुणानामुत्कटेन तेन वाहीकस्य गोत्वाध्यवसाने यथार्थमनन्तरत्व
नाध्यवसाने पूर्वं प्रविभक्ते तथा क्वचित्तेनापि प्रविभक्तव्यम् यथा सर्वोपदर्शितयोरुदाह
रणयोरुपचारा इति तथा राजेति तदिदमुक्तं इत्थमनन्तरं ततः इति क्वचित्तादात्म्यं तत्र त्वा
चानिरोपितार्थं अध्यवसाने स्यादित्यर्थः तत्तमेवार्थं शब्दस्य संबंधाववधारणात्तु तिमात्रकारण
मुपपद्यते तत्त्वलक्षणिकेन द्विपर्ययात् तथाहि संबंधाववधारणसमये व्यवहर्तृगतं।
यो ललावत्कृत्प्रयोगार्थं प्रतिपत्तयोरविभक्तौ दृष्टा वाक्यवाक्यार्थौ निष्ठतया पूर्वं हेतुफल।
भावावासंबोधो भवति तदंतरेण च विवक्षावादिदृष्टेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यवाक्यार्थयो
र्हेतुप्रविभागगतेयत्नाद् प्रयोगार्थं प्रतिपत्तीनं निष्ठकार्यकारणभावावधारणे तदन
रकाले च व्यवहर्तृगतार्थं प्रतिपत्त्यमया यत्नायतयापाशाद्धार्थं संबंधावान्तिमाचमव्यंपवा।

र्थे एवंजात्यादौ चतुर्विधेर्थे नतु लाक्षणिके षट्प्रकारे नहि लाक्षणिकेनार्थेन सह शब्दस्य
संबंधो मुख्येनवार्थेन परिदृश्यते तथाभावे सति तस्य लाक्षणिकत्वमेव न स्यात् किंतु मुख्य
त्वमेव अथ शब्दस्य योसावर्थो मुख्यस्तेन सह संबंधो लक्ष्यमाणस्यार्थस्य दृष्ट इति तद्द्वारेण
शब्दात्तस्यावगतिरित्यभिधीयते एवं सति यदि निरपेक्षः शब्दः स्वार्थप्रतिपादनद्वारेण
लक्ष्यमाणमवगमयति सर्वदा तमर्थमवगमयेत् अथ सापेक्षः किं तस्यापेक्षणीयमि
त्याशंक्याह वक्तृर्वाक्यस्य वाच्यस्य रूपभेदावधारणात् लक्षणा षट्प्रकारैषा विवेक्तव्या म
नीषिभिः यः परप्रतिपत्तये वाक्यमुच्चारयति स वक्ता साकांक्षाणामेकार्थानां समूहो वाक्यं
शब्देन मुख्येन लाक्षणिकेन वा अभिधाव्यापारमाश्रित्य यद्गोचरीक्रियते तद्वाच्यं एतेषां त्रयाणां
वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तभेदाभिन्नानां देशकालावस्थास्वालक्ष्यमाणगतसमस्तवस्तुसंयोजि
तो यः स्वभावभेदः प्रपंचस्तत एषा षट्प्रकारा लक्षणा परामर्शकुशलैर्विवेचनीया तथा वितथव
क्त्रादिसमग्रापेक्षयैव शब्दानां स्वार्थ एवमवगमयतां सार्थद्वारेण लक्ष्यमाणेन संबंधस्य दृ
ढव्यवहारेणावधारितत्वात् एतदुक्तं भवति न शब्दानामनवधारितलाक्षणिकार्थसंबंधा

श्र॰ नांलाक्षणिकानामर्थप्रतिगमकत्वेनापिचतत्रसाक्षादर्थग्रहः किंतुवक्त्रादिसामग्र्यपेक्षया
था टृ॰ स्वार्थव्यवधानेनेतियदुक्तमाचार्यशबरस्वामिनाकथंपुनःपरःशब्दःपरत्रवर्ततेस्वार्थाभिधा
८ नेनेति अत्रहि स्वार्थद्वारेणलक्ष्यमाणस्यार्थाभिनिवेशिताशब्दानामुक्तापुनआसावेवाहलक्ष
णापिलौकिक्येवेति अत्रहिप्रमाणसापेक्षाणांशब्दानांलक्ष्यमाणेर्थेप्रवृत्तिरुक्ताव्यवहारोपा
रूढानिप्रत्यक्षादीनिलोकशब्देनाभिधीयंतेलोकचरितव्यवहारगम्यापरिगृहीतसंबंधशब्दानि
त्यर्थः तदुक्तंभट्टकुमारिलेन निरूढालक्षणाःकाश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् क्रियंतेसांप्रतंका
श्चित्काश्चिन्नैवत्वशक्तितः इति तत्रनिरूढालक्षणाराजात्यादिकाःसांप्रतंक्रियंतेयाःतुव्यवहारेवक्त्रा
द्यपेक्षयातथाविधेत्यत्रविषयेपरिदृष्टस्वभावाः यथा स्निग्धश्यामलकांतिलिप्तवियेन्तवेल्लद्बला
काघनावाताःशीकरिणःपयोमुत्सुहृदामानंदकेकाःकलाःकामंसंतुदृढंकठोरहृदयोरामोस्मिसर्वंस
हेवैदेहीतुकथंभविष्यतिहहाहादेविधीराभवेति अत्रहिलिप्तशब्दःकांतःकुंकुमादिविलेपनसाधनत्वा
भावाद्व्यापितमुख्यार्थोतत्रलेनस्वार्थगतोयोसावीपतिरोधीयमानत्वादिधर्मयोगात्कांतिसंश्लेषोर्थोल
क्ष्यतेएवंसुहृच्छब्देनापिपयोदानामचेतनत्वेनमैत्रीसंबंधाभावान्मुख्यशब्दार्थाभावेसतिसुहृत्तायेसास्तुख्येदयोय

यथोदृभिन्नत्वाभ्यामपूर्वलक्षणे तामग्राहस्यप्रतिपन्नत्वात्संविज्ञानव्युत्पत्तिशास्त्रार्थत्वात् अन्यत्वेनापि साम
ध्र्यशावनवासमीनानयनपिन्नमरणादयः साभिधेयभूतार्थकर्मणिनः अन्यापारणादेः ल्लेहेतवो
धर्मविशिष्टहेमामृगत्वानुप्रविष्टेन लक्षितः न देवमादीनां लक्ष्यत्वेनाणोः संप्रत्तं क्रियमाणता यासां
नलक्षणानां ह्रद्व्यवहारेण चतसिंखण्डेवानग्राहेवदर्शनाम् नापि वतज्ञातीयेषु शाखामे
षु लिमादिशाखूवंतामास श्वाकत्वादक्रियमाणत्वमेव यथा सध्येसमहेकडेभः पिशंगीर्याङ्कुवी
तीकां चनभूमिभामान्तरेंगकोनानन हव्यवाहज्वालेवभिन्नाजलमलभलमिति श्वहिततरंगकाना
ननहव्यवाहशाखावडवाग्नावग्नौ लक्षणायाश्च पुक्तः नचासौवडवाग्नावग्नौ निरूढेनापि तज्जा
तीयः शाखोविशिष्टमामं अनुप्रवेष्टनयातर्यावियार्षावगाहितेन परिहृतः नन्वहिरेफानां।
शाखानां रेफहितयानुगतभ्रमरादिशाब्दलक्षणाद्वारेण यथा सदृष्ट्वैः प्रवृत्तिलक्षानुरंगका
नाननहव्यवाहशाखस्यापि वडवाग्नावग्नौ वडवादिशाब्दलक्षणाद्वारेणैकयप्रवृत्तिलक्ष्यात्तज्ज्ञा
तीयद्विरेफादेः शाखालक्षणायाः परिहृतत्वात् नैतत् यतो ह्रद्व्यवहारम्पनर्ज्ञातेषु पवशाखेषु
तज्जातीयशाब्दर्शनालक्षणात्वमभ्युपगम्यते तेन सर्वत्र अन्यथा सर्वेषामेव शाखानां येन केनचि

व्र·
प·न्न·
८
8

जातीयलेखेन सर्वार्थान्वितिलक्षणाश्वाहृष्य वक्रृ...त्वात् न कश्चिच्छब्दः कं च ...र्थमप्रगमयेत्कः
स्यात् शब्दव्यवहारास्पदत्वानाभ्यां तद्विषयविभागेऽङ्गीक्रियमाणे तेन गकारादीनां हव्यवाहेत्यादी
नामप्रतिप्रयोजनेन दृष्टत्वमेव प्रतिगमार्थप्रयोजनेन सद्भावे पदे विधानामपि लक्षणानामदृष्टत्व
म् तथाविधे विषये शब्दव्यवहारेणानामामर्थेन ज्ञातानात् तदेवं वक्रारिमामगप्रतुप्रवेशेन शु
द्धानां सार्थसमर्पणानामुपपत्तिरेव प्रतिशब्दव्यवहारेणाख्यापहारेणासजातीयशब्दहारेणावागमक
रूपावधारिता लक्षणकैः स्थितम् तत्र वक्रनिबन्धेन यत्र लाशिला कोऽर्थो वगम्यते तत्रोदाहरण।
म् हरिहरप्रतिवेशिनेत्यादिमिहास्माहृहेदासस्मि प्रायोनैव शिशोऽपि नामि विरामः कोऽयं प्रयः पा
स्यति यकाकिम्पि यास्यत द्वास्मिन् त्रस्यात त्वमालालाकुलनीरे प्रालनमालिलेन जनरक्तकेदानर
ग्रंथयः इति ग्रन्थहिय परपुरुषसंभोगेऽभवेच्छयासंकेतस्थानं प्रवर्तित ब्रजेतीम प्रवर्ति प्रयोजने।
विशिष्टसंकेतस्थानाधारे परपुरुषसंभोगात्मकेन यासंभोगाचिह्नानि न ...दर्शनतत्मालि
गात्रमेलगनतयाशंक्यमानानि पयान्तक्रमंभवत्यपि यासानि वृत्तिरसमनादेयमरसपानीया।
नयनेन विरञ्जितनतडग्रेथिपकषजर्जरप्रांतजनिष्ठमा...नयगात्रगतविकारविशेषोक्रमे।

८

नापकृष्टाभिधेयेस्मावाश्चापकृष्टिरस्माप्यावकृष्टत्वेपर्यालोच्याचगम्यतेपूर्ण्हवस्त्वालोकवत्त्व
भिधानात्मकत्वादलीकस्यसत्यार्थविपर्यासकारित्वादलीकेनार्थेन संसार्थः स्वसिद्ध्यर्थत्वे
नाभिव्यज्यतेतेना वस्तुविशेषपर्यालोचनयासत्यार्थेन छायानुयायानात्मिकाया लक्षण
याः प्रतिपत्तिनस्यत्रवाक्यवाच्ययोस्सामर्थ्यस्मास्याध्यादिवकृत्वेसतिनयोरेवंविपार्थ्येपास।
मर्थत्वात् वस्तुगतत्वृपविशेषपर्यालोचनयातपवलातत्ताणिकार्थपरिग्रहस्तत्रेदाहरणं।
म प्रान्न श्रीवेषकस्यालुनर्वपिसहितंमञ्जलिंददविदध्यानिद्रामयस्यसर्वामतलसमनसोनैव
सेभावयामि सेतुबभाति भूयः किमितिवृसकलहीयनायया न्वयातस्त्वर्यापाते वितर्कानिति व
पतत्त्वं भातिकस्यःयथायोगिति प्रत्रहि दृष्ट्वालोकेनापञ्जाकेनेयोन्त्यपतिसतंगियबुलभरदो
भ्यमानास्मावस्यस्यसमष्टस्यपः कृपातिशयोऽङ्ग्यापवर्णिन लस्यसमस्वरूपाः ङेयोतिपद्यते।
ङेयापवर्णिन लस्यसमस्वकवकवितर्कधारणेहेतुत्वेनोल्लिखितमितिवितर्कानुत्पत्ति इवेति ने
व वितर्कः प्रान्न श्रीरित्यादिर्न भगवद्दासदेवस्याधारविशेषेषुसंशयः समुत्पन्नायतेनाय।
त्रयेदंतिद्वलभयाक्रान्तत्वेनसमष्टस्याकम्पमानास्यापिकम्पमानेर्थेमाहदयाकेपमानत्वमथ

अ॰
पा॰ सू॰
९
9

वसितं अत्र अवयवसान्तगर्भीणो ऽयं उपचारः अनुकम्पमानस्यापि तस्यैकत्वमानत्वेनाध्यवसित
त्वात् अत एव चेयं दैवादिभेदाद् एवमात्मिकातिशयोक्तिविकल्पवशाच्चेतनानामर्थकर्मयो
गुहृत्येन रूपयते चेतनगा[illegible] नसंशयहेतुकमर्थकर्मस्माहरूपाः तद्भावोस्य कर्मस्यापवर्ण्यते प
वं चात्राध्यवसानगर्भीणो ऽयमुपचारः इयमपि च भिन्नयोरपि कर्मणोरभेदेनाध्यवसानाद्भे
देष्वभेद इत्येवमात्मिकातिशयोक्तिस्तन्निर्वचनेन वचेयमस्येतेति वितर्कादिर्गत इवेति अ
त्र हि कार्यकर्मप्रदर्शनात्कारणभूते वितर्कधारणेभि व्यापारतानस्य रूपयोग्यत्वया रूप्यते अ
त्रापि च वितर्कधारणो पनिबन्धाद्भेदेष्वभेद इत्येवमात्मिका तिशयोक्तिर्गर्भीकृता परकर्मत्रे
तालत्तो नामरूपविवक्षायां वाच्यवाचकात्मभिः पदैः अतनगुणक्रियायोगाद् इत्यत्रातिशयो
क्तिता इत्यस्य भाव्यमानस्य गुणक्रियायोगात् तेनात्राध्यवसानगर्भीणो ऽयमुपचारः प्राप्तश्री
विताादिश्रुतविषु वितर्केषु भगवद्वासुदेवविषयैश्वर्ययोगं तत्त्वनिराकरणे हे तगर्भया
प्रवर्तमानेषु रूप्यते भगवद्वासुदेवत[illegible] तिमातेनात्रोपादानात्मि[illegible] कालत्र
णा भगवद्वासुदेवेनया चा[illegible]रूप्यते अध्यवसानगर्भीणो [illegible]ऽयमुपचारः यतस्त्वात्र सर्वं वाक्योपात्त

5

पदसमेत्ययान्यपयान्युपयन्त्यावगम्यन्तइति वाक्यनिबन्धनान्मूललक्षणा वाच्यनिबन्धनान्तुयथाह
वार्मदनेषवोदिशिदिशिव्याप्तंभतेमाधवोलघुन्मादकराः शारंगकलचयस्त्वेतोहराः कोकि
लाः नवेगलन्तभारदुर्धरमिदंप्रत्यग्रमन्मथः सोढव्याससालिसंप्रतं कथममीपंचाग्नयो।
दुस्सहाः इत्यत्र हि स्मरशरप्रभृतीनाममग्न्यारोपितवह्निभावनामस्तुत्वेवाक्यार्थीभूतमतस्त
स्यवाच्यतानतत्पर्यालोचनसामर्थ्याच्छ्रविप्रलंभस्यातेयदुःसहत्वाख्यानात्मिकालक्षणावाच्यनिबंध
नान लक्षवस्तुस्वभावपरिशीलनस्याहरहितस्योपयोगः नापिचवाक्योपपादितानाविलंभ प्र
शृंगारातेपमंतरेणान्वयोत्पत्तिर्वाच्यस्वरूपविचारेणत्वत्रविप्रलंभशृंगारस्यचातिप्यमाण
स्यवाच्यापेक्षयाप्राधान्यमुस्फुटयारूपादेतेनतयाप्राधान्यतेपात् लघुन्मादकाःइतिबहुव
पिशंशाककलचीनांनाहिहेतु[illegible]नाकालपान्नूपनामविवक्षितवाच्येप्रत्ययाभावेनाप्रत्यया ८
तवाह्लीकारभावः एवंवाचकमेवंबधस्याविवक्षायांत्रप्रत्ययस्यभावइत्यप्रत्ययः शिवमपि
हेकरइतिवत् अतएवहेमंतादिविवक्षायामपिटप्रत्ययाभावाद्दोषः एवंवस्तुवाक्यवाच्यना
मेकैकसमाश्रयेणायत्रयोभेदाःभवंतितेतावदुदाहृताः अन्येपिचयथव[illegible]रंवाक्यवाच्ययोर

अ.
धा.वृ.
१०
10

त्वं तेण संयोजनया वाक्यं वाक्येन सह समस्तविसृष्टिकाभेदाः अयमत्र त्रिकभेदाश्च वक्तृवाक्यवा।
च्यानां त्रयाणामपि परस्परं संयोजनया चैकद्वित्वे चत्वारो भेदा इत्यंते तेन सर्वे ऽपि षट्प्रकारलक्ष।
णा विषयत्वेन मतीभिर्भिः सदाहार्यः तेषां च देशाकालावस्थास्वालक्षणापगतसमस्तव्यस्तभेद
प्रपंचयोजनालक्षणत्वेन्वषणी यानदेववनविधोमव्याख्यार्थी निर्णीतः लक्षणायास्तु षट्प्रकार
उक्तः इदानीमभिहितान्वयः अन्विताभिधानम् तन्मतमत्र्यः नड्भयाभावस्वैस्वैवयचत्वारः प
क्षाः तेषु लक्षणायाकल्पाविभागं दर्शयितुमाह अन्वयेभिहितानां मावाच्यवाह पुंसिद्धाते
अन्वितानां नवाच्यत्वे वाच्यत्वसपुरःस्थिता इयेद्वयमखंडेन वाक्यार्थे परमार्थतः नास्तिलोक
स्थिते यथेन सर्वैव सर्वविभज्यते इहैकेषां विदन्वयवतां विवेकावसेयसामान्यभूतसार्थमात्रविश्रांते
षु पदेषु पदार्थाकांक्षासन्निधियोगितामहिम्ना वाक्यार्थस्यानभिधेयभूतस्य सहैवशेषाकादिव
दवसेयत्वमेव यदाहि ब्राह्मणपुत्रस्ते जातः ब्राह्मणकन्या ते गर्भिणीति यथाक्रमेण पुत्रजन्मकन्या
गर्भिणीत्वनिमित्तौ हर्षशोकौ म्हयाहेनानभिहितावपि शब्दाभिधेयवस्तुसामर्थ्यादास्त्रिप्यते
एवं वाक्यार्थस्यानभिधीयभूतस्यैव पदार्थादेव्यतेऽप्येवम् एषां चैवं वादिनं मतीर्थनामभि

१०

हितानामनन्तरकाले परस्परान्वयादभिहितान्वयः अपरे त्वाहुः वृद्धव्यवहारात् शब्दार्थसंबन्धव्यवसा
यः स च वृद्धव्यवहारः प्रवृत्तिनिवृत्तिस्वविशिष्टार्थनिष्ठः अतएव विशिष्ट एवार्थे पदानां संबन्धा
वधृतिः अतश्च विशिष्टा एव पदार्थाः न तु पदार्थानां वाक्यार्थरूपत्वात्पदानां तत्तत्सामान्यावच्छा
दितेन गृहीतस्ववाचकसंबन्धानां पदैः अन्यपदार्थान्विताभिधानमिति अन्येषां तु मते पदानां सामा
मधृतो वाक्यार्थो वाक्यस्य तु परस्परान्विताभिधानयोः समन्वय इति अपरे ऽस्ववाक्यवाक्यार्थवे
दिनस्त्वाहुः विशिष्टस्यैव वस्तुनो वाक्यार्थत्वे युगपत्सामान्ये विशेषस्यानन्वितत्वेन तद्विपरीतस्य सा
मान्यविरुद्धत्वात्परमार्थस्वभावसामान्यभूतार्थो वाक्यादितिरूपतया विशेषाणां स्ववाचकैः
संबन्धग्रहणमुपपद्यते अतः परमार्थतो वाक्यवाक्यार्थयोरेकत्वान्नाभिहितान्वयो नाप्यन्विता
भिधाने न च तत्र समन्वयो युज्यते पदार्थानामविद्यमानत्वात् कल्पितपदार्थनिष्ठत्वेन भयमपि
वस्तु समस्तरूपतया कल्पितमिति तत्र पदानां यदभिहितान्वयस्तदा स्ववाचकैरभिहितानां प
दार्थानामभिहितानन्तरकालमाकांक्षायोग्यतासन्निधिमहात्म्याद्विशेष्यविशेषणभावात्मको
परस्परसमन्वयसंतिसामान्यानां पदार्थानां सामान्यभूतानां च द्वाच्यार्थेन स्माहर्षवाक्यार्थप।

अ॰
प॰ २॰
॥

दार्थसमर्थ्यादवगम्यमानेसतीष्यते अन्विताभिधानपक्षेत्वन्वितानां विशिष्टानामेवपदा।
र्थानांवाक्यत्वमभिधेयत्वेनतुपदार्थानांसामान्यभूतत्वेनाभिहितानांवैशिष्ट्यंतद्विष्यमाना।
नांवक्तृत्वेपदार्थत्वेनावसम्वटते यावत्सकालवाक्यार्थान्वयाकृतियाप्रतिपत्तस्यत्रस्याभिचारिन्
त्वाचकसंबन्धस्यसामान्यरूपस्यनिमित्तस्यभूतस्यार्थस्यसंप्रत्ययस्यातिनत्वेहाक्यार्थविषयतया।
यथाविषयेषट्पकाललक्षणानाविर्भवति अतोन्विताभिधानेविशिष्टानांपदार्थानां वाक्यार्थ
स्वभावानांवाक्यत्वेनसम्पूरस्यसमास्पूर्वंनिमित्तावस्थायांलक्षणावस्थिता अभिहितान्वयान्विता।
भिधानसमस्त्रयेनपूर्वोदितमायहितयसंकलनयापदार्थेनयावाक्यानीत्तरकालभाविनीलक्ष
णाभवति वाक्यार्थोत्तरकालेतस्याःपूर्वमवस्थानाम् नदिदमनैम इयद्यमिति इयअभिहि
तान्वयान्विताभिधानात्मके द्वयेवाक्यत्वाहूर्ध्वंप्राग्भावाश्चलक्षणाया इत्यर्थः अथेदंवाक्यार्थसं
लक्षणापरमार्थेननास्तिभिन्नानांपदार्थानांपरमार्थतोभेदभावस्यानुपपद्यमानत्वान्नदाश्रि
नत्वाच्चलक्षणायाकल्पितपदार्थसंश्रयेणान्तसालक्षणायथारुचि पूर्ववदभिहितान्वयान्विता
भिधानतत्समस्तसंकलनयाविभक्तत्वभागेविनिवष्टपदस्यासदेशकालवक्त्रेदनाशेष्यावद्ध

॥

स्तुतिपरतया वृद्धत्वात् एवमभिहितान्वयादिपक्षत्रयेऽपि लक्षणाया यत्र सम्बन्धासंभवः न
त्र सम्बन्धार्थासत्त्वविषयासत्तिप्रयोजनेऽप्रवृत्तिमुपदर्शयितुमाह सम्बन्धार्थसंभवात्सेयसम्बन्धा।
र्थासत्तिर्हेतुका रूढिप्रयोजनाभावापि व्यवहारे विलोक्यते या चेयं षट्प्रकारा लक्षणा सर्वसम्बन्धा
सामस्त्येस्यार्थस्य प्रमाणान्तरबाधितत्वेना संभवाल्लक्ष्यमाणस्य चार्थस्य सम्बन्धार्थं प्रतिग्राम
मत्वा तस्यान्तरार्थग्रहणस्य च सप्रयोजनत्वादित्येवंविधकारणत्रितयात्मकसामग्रीसमाश्रयणे
न रूढव्यवहारेणापि रूप्यते यत्र तत्सम्बन्धार्थासम्भवेन तस्यैव प्रकारान्तरया श्रावार्थभत्र्समित्रेणाप्र
दर्शितम् अभिधेयेन संबन्धात्सारूप्यात्समवायतः वैपरीत्यात्क्रियायोगात् लक्षणा पंचधा म
ता इति श्लोकेन प्रयोजनस्यापि द्वैविध्यं किंचिद्धि सांतरार्थपरिग्रहे प्रयोजनमनादिरूढं।
व्यवहारप्रसिद्धेनु सर्वणात्मकत्वाद्रूढ अनुवृत्तिसंभवं यथा द्विरेफो द्विरेफशब्देन द्विरे।
फ इति यथा यौगिके भ्रमरशब्दे लक्षणाद्वारेण रूढ अनुवृत्तिरेवाक्रियते अपरे तु रूढमनुसरणात्म
कं यत्प्रयोजनमुक्तं न हि तिरिक्तं वल्लेनरगानस्यासेत्तानपदस्य रूपविशेषस्य प्रतिपादनेनाम
यथा सर्वमस्त्वाद्रूतनम् रामोऽस्मीति यत्र प्रयोजने द्वितीयसम्बन्धार्थसंभवे सति सम्बन्धार्थं प्रति

प्र॰ समतया एवं वीप्सार्थे इति न संबंधेचकेनाव गम्यमाना लक्षणा केयं यथा विषमन्नमंतव्य
ध्व॰न्या॰ म्. तत्र संबंधलक्षणा यथा गंगायां घोषः इत्यत्र गंगाशब्दोभिधेयप्रवाहस्रोतोविशेषसंबंधोपाधि
१२ करणत्वानयपत्याम ख्य ग्राह्यार्थवाधे सति योसौ समीपसमीपिभावात्मकः संबंधः तदाश्रये
12 ण तटं लक्षयति अत्र च लक्षणायाः प्रयोजनम् तटस्य गंगात्वैकत्वसमवेतात्मविज्ञानपूर्वकस्वण
त्वमनोहरत्वादिप्रतिपादनम् न हि तत्तुएपमनोहरत्वादि हि ग्राह्यैः स्पृष्टप्राकाते अर्थ्य मतिवा
ति प्रसंगात् सादृश्यलक्षणायामुदाहरणं भ्रमरभ्रमता दिगंतराणि कुंजितदासादितसीहि
ते स्फुटे वा वदसत्समपास्यपतपातैय हि ज्ञातीऊसमानुकारिकापुष्पम् अत्र हि भ्रमरशब्द
पुष्पशब्दौ संबंधेनाम्नायानपपत्या गुणितमुख्यार्थौ अभिधीयमानसादृश्यमाततमनोनाशगुणसदृशप
गुणयुक्तामर्थान्तरं लक्षणायावगमयतः प्रयोजनं वा अत्र भ्रमरत्वपुष्पत्वैककार्थसमवेतात्क्रियात्
णमदृशानां अर्थे विज्ञानपदानां क्रियागुणानां प्रतिपादनम् समवायेतु लक्षणा यथा छत्रि
णो यान्तीति अत्र बहुवचनप्रयोगान्मुख्यार्थवाधः न ह्येकस्मिंश्छत्रिणि बहुवचनस्य प्र
योगः उपपद्यते अतोत्रगैन लक्षणायां क्रियायां छत्रिणामछत्रिणां छत्रमूलानां समवायः सा

१२

हर्वर्थं नञ्चाञ्छत्रिशाष्टेन छत्रत्वमुत्पाद्यापि लक्षणायाध्वनसंगति प्रयोजनं चात्र छत्रत्वमुत्पानां सर्वा
त्मनाछत्रेणेनत्वामि अन्नयायिनयाप्रतिपादनं वैपरीत्यालक्षणायथाभद्रत्वमवेइति अत्र हि
भद्रत्वमवेशाहस्य अभद्रत्वमवे प्रयोगात्स्वार्थबाधः अन्तो मौवाच्यभूतभद्रत्वमवे विपरीतत्वादभ
द्रत्वमवे वैपरीत्यनिबंधनत्तयालक्षणाया मन्त्यपयति अत्र लक्षणाप्रयोजनं गुणासमार्थ्यप्रतिपा
तिगुणेहि अत्रसंसार्थः तदभिप्रायवशेन प्रयोजनं प्रयोक्तृभिः प्रतिपाद्यते क्रियायेयालक्षणायथा
महतिसमरे शत्रुघ्नत्वमसीति अत्र हि शत्रुघ्ने शत्रुघ्नशब्दप्रयोगात्स्वार्थबाधः शत्रु
घ्नशब्दाभ्यां शत्रुघ्ने अत्र हननक्रियाकर्तृत्वयोगालक्षणायोक्तः प्रयोजनं चात्र शत्रुघ्नशब्दाभिधे
यनृपतिरूपताप्रतिपादनम् तथा च पृथुरसिगुणैः कीर्त्या रामो नलो भरतो भवान् महतिसम
रे शत्रुघ्नो लीलितो ऽजनि कस्थितेः इत्युपक्रम्य इति समर्थितमूर्तिर्विभुर्भाविरंतनभूतनाकय
मसिनमान्यानादेवत्रिलोकविजय्यपि इति शत्रुघ्नस्त्वं पतयानृपतिनृपश्लोका मानस्य
राज्ञोवर्णितं नदेवेनिबंधनत्रितयसमन्वितालद्वयमस्यान्तः इदानीं यथावविपक्षे विधिनिबंध
नायामासमंतौ पूर्वापवर्णितायोक्तविद्या विसतिरस्कारः क्वचिद्दिवदिनत्वंकुविद्याविवहि

अ· ध्व· १३ 13

तत्त्वं कविमुख्याविवक्षितत्व मित्येवं भ्रमेयं यत्नमाहस्त्वेकपदर्शितं तस्याविषयविभागमुपदर्शयितु।
माह साहश्ये वैपरीत्ये च वाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतिर्या विवक्षा च विवक्षा च संबन्धसमवाययोः तु पात्र
ते विवक्षाच लक्षणोत्थाविवक्षाणाम् तिरस्क्रियाक्रियायोगे क्व चिन्हि परीतता अभिधेयेन।
संबन्धास्तित्व यदा मति तु पर्यवकमन्ते तत्र साहश्ये वैपरीत्ये च वाच्यस्यात्यन्ततिरस्कारः त
था हि साहश्येन निबन्धनायां लक्षणायामुपमानवाचिनः पदस्योपमेये पर्यवसानादुपमाना
त्मकं वाच्यमत्यन्तं तिरस्क्रियते यथोपदर्शितं हि गगनमलकाति लिमितवालिनेति पयोद
स्य स्वदामिति च अत्र हि लिप्तस्य स्वरूपं हृद्योबाधोपमितिवशात् पदरत्नं तत्त्वार्थस्यात्यन्तं कार्ये नुति
न त्वम् वैपरीत्ये समाश्रयामपि निस्यामर्थान्तरस्य वाच्यं विपरीतस्योपाधेयत्वाद्वाच्यस्यात्यन्त
तिरस्कारः यथा भद्रमभूदिति अत्र हि भद्रमभवनमभद्रमभवत्वादत्यन्ततिरस्कृतं एवं साहश्यवै।
परीतयोरत्यन्ततिरस्कृतता वाच्यतासंबन्धसमवाययोस्तु वाच्यस्याविवक्षिताविवक्षि तत्त्वेन नत्वम
न्ते तिरस्कारः तत्र हि तु पादानात्मिकायां लक्षणायां वाच्यस्य विवक्षितेन तत यथा हि तत्र विव।
क्षितान्यपरतत्वम हृदयैः कविवर्त्मनि तूपिता लक्षणेन वाच्यस्याविवक्षा अर्थान्तरसंक्रमित

१३

त्वात् तथाहि तत्रार्थान्तरस्य कामिनवाच्यतानतत्र संबन्धनिबन्धना या लक्षणा यामनुपपत्तेनेवाच्य
विवक्षायामुदाहरणम् पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति अत्र हि दिवाधिकरणभोजनभाववि
शिष्टतया पीनत्वलक्षणं कार्यं विवक्षितमेव तत्रत्यमि र्थेन संबन्धनिबन्धनायां लक्षणायां।
रात्रिभोजनात्मकं कारणमाक्षिपति समवायनिबन्धनायां तस्यामनुपपत्तेनेवाच्यस्यैव विवक्षित
त्वं यथा छत्रिणो यान्तीति अत्र हि यदा छत्रीबहुत्वोपेतान्यगतबहुत्वस्य हमेसिस्यर्थेन छत्र।
भृत्यानन्यादिय तितदा समवायनिबन्धने छत्रस्य मानानामनुपादाने क्रियमाणे वाच्यस्य छत्री।
विवक्षितः तदेवं संबन्धसमवाययोः रूपादानात्मिकयोः लक्षणयोः वाच्यस्य विवक्षानवस्यन्तितिर
स्कारः लक्षणाद्वारेण कथंचित्कार्यं विवक्षितत्वात् न तु संबन्धनिबन्धनायां लक्षणायामविव
क्षितवाच्यत्वे उदाहरणं रामोऽस्मीति अत्र हि रामशब्दवाच्यता राज्यदिरूपं व्यंग्यधर्मान्तरपरिण
तत्वात्स्वयं तेनानुपात्तेन तस्मादविवक्षितम् न तु संततिरस्कृतम् व्यंग्यधर्मद्वारेण वाच्यार्थक
थंचिद्विवक्षितत्वात् एवं गंगायां घोष इत्यादावप्युन्नेयम् समवायसंबन्धनिबन्धनायां लक्ष
णायामपि विवक्षितवाच्यता छत्रिणो यान्तीत्यत्रैवोदाहृतत्वात् तथाहि यदा छत्रित्वं बहुत्वा

ग्र·
पा·द्व
१५
14

नयान्यायानुपपत्तेः समुदायपरत्वे योगाद्दृश्यते तदावसमुदायस्य विवक्षितत्वात् ह्यवयवस्य वि-
वक्षायामपि वस्तु समुदायान्तर्भूतत्वात् समुदायस्य ... क्रियान्वयः सकलमवयवं तथ
वच्चवाक्यस्य नायं तिरस्कारः समुदायरूपाणां भूतत्वेन क्रियान्वितत्वात् तदेवं संबन्धसमवाय
निबन्धनयोर्लक्षणयोर्वाक्यस्य विवक्षितत्वम् अविवक्षितत्वं च न तेन तिरस्कारश्चेति स्थितम् ॥
क्रियायोगनिबन्धनायां तु लक्षणायां शास्त्रावयवशास्त्रान्तरेण शास्त्रशक्तिः सकलता लक्ष-
मानार्थस्य तत्र च वाक्यस्य वाक्यान्तरात् क्रियायां यथा पुरुषः पुरुष इति अत्रैकेन पुरुषशब्देन वि-
शिष्टगुणीयस्यार्थस्याभिधानात् द्वितीयः पुरुषशब्दः स्ववाच्यातिरेकेणैव क्रियायोगनिबन्धन-
यालक्षणया पुनरुक्तिभयान्नोपादेयत्वे यत्र तु निमित्तसद्भाव एव वाच्योऽर्थो विवक्षते एवं तस्याः
नान्तरस्य च स्वार्थश्रुतेन सकलतया विवक्षितस्याव्ययः क्रियते तत्र तद्विधेऽपि तेनावाच्यार्थेति
रक्षियावैपरीत्यम् सकलत्र वाच्यार्थस्यातिरेकात् क्रियानिमित्तविवक्षितत्वमेव यथा महतिसमरे र
शत्रुघ्नत्वमिति अत्र हि शत्रुघ्नशब्दः शत्रुहननक्रियार्थः कर्तृत्वे क्रियायोगनिबन्धनयालक्षण-
ऽपि प्रतिपादयति तेन तस्याविवक्षितसमस्तार्थत्वापि यद्यपि वाच्योपमेयपरत्वेनोपपद्यमानः

स्योपार्दनादेवंविधेविश्वेपस्यंततिरस्कृतवाच्यत्वलक्षणेयेंगीक्रियतेतथापिक्रियायोगाति
वेधलक्षणतावसरेरतावद्वाच्यस्योपमानत्वादंगीकृतत्वादतिरस्कृतवाच्यतापिभवति नदेवंक्रि
यायोगातिवेधनायमंतः संक्रान्तनानार्थवशात्क्वचिद्वाच्यंतिरस्क्रियतेक्वचित्तविवक्षितमिति
स्थितम् यत्तच्चसर्वंबहुवक्तव्यत्वादिहननिरूपितंलक्षणामार्गावगाहित्वंध्वनेःसहृदयैर्नू
तनतयोपवर्णितस्यविद्यतइतिदिङ्मात्रमुन्मीलितमिदमस्माभिःएतच्चविद्वद्भिः कुशाग्रीय
याबुद्ध्यानिरूपणीयंयेनतद्गोमेवास्थापयितव्यमितिअलमतिप्रसंगेन नदेवंवाच्यस्यातिरस्कृतवि
वक्षाविवक्षायोर्विषयविभागोनिरूपितः इदानींसकलप्राकृतात्मकस्यप्राकृतत्वस्ययत्प्राधा
न्यार्थेसंबधत्रितयरूपतयारसप्रतीतयाविवर्तमानत्वेतदेतदभिहितंतदप्याविष्यव्यवहारोपा
रोपितयोपपद्यते नतत्संरूढार्थमवाङ्मनविषयतयेतिदर्शयितुमाह विवर्तमानेवकतंद्रष्टा
दैवविलोकयते संहृतक्रमभेदेनतस्मिंस्तेषांरूढागतिः सकलशास्त्राविभात्मनःप्राकृतत्वस्यप्र
मातृप्रमाणप्रमेयप्रमितिरूपेणाप्रकारचतुष्टयेनप्रमेयकावाच्यवाचकः नमस्वभप्रपंचभाजोर
जस्वर्पवह्निवर्तमानस्यनिरूपितंदशाविधावृत्तंसंबंधित्वमप्यत्तामितसकलविकल्पोल्ले

अ॰ धा॰ वृ॰ त्वेप्यलवतेन क्रमभेदसंहारेण तस्मिंश्चाक्षेपे विवर्तमाने तेषां दृष्टानामभिधावृत्तानामन्ततोग
१५ तिः नैव प्रसरत्यर्थः इदानीं प्रकारार्थमुपसंहरति इत्येतदभिधावृत्तं दशधात्र विवेचितम्
15 मुख्यस्याभिधानस्य प्रकाराश्चत्वारः लाक्षणिकस्य षट् इत्येवं दशप्रकारमभिधावृत्तमत्र निरू
पितम् अधुनास्य फलमेतत्प्रदर्शयति पदवाक्यप्रमाणेषु तदेतत्प्रतिबिम्बितम् यो योजयति सा
हित्येन तस्य वाणी प्रसीदति पदावगतिहेतुत्वात्पदं व्याकरणं वाक्यसमन्वयावगमहेतुत्वाद्वा
क्यं मीमांसा प्रमाणपरिकरत्वात्प्रमाणं तर्कः एतेषु पदवाक्यप्रमाणादिषु च तन्त्रवर्गोपयो
गि सर्वविद्यादिगमोपायभूतेषु प्रविभज्यमानेषु संक्रान्तं निरूपितस्वरूपं प्रतिबिम्बदशामभिधावृ
त्तं यः साहित्ये सकललोकव्यवहारदर्पणप्रख्ये संचारयति स वाचि क्रमेण प्रसीदन्यो वागीश्व
रो भवति दशविधेनानेनाभिधावृत्तेन समग्रस्य वाक्यविशेषस्य व्याप्तत्वात् अनेन व्याकरणमी
मांसातर्कसाहित्यात्मके चतुर्वर्गे सूत्रप्रयोगानुहारेण च सर्वासु विद्यासु सकलव्यवहारमूलभूता
नुप्रवेशादस्य दशविधस्याभिधावृत्तस्य सकलव्यवहारव्यापित्वमाख्यातम् भट्टकल्लटपुत्रे
ण मुकुलेन निरूपिता सहृदयबोधनायेयमभिधावृत्तमातृका ॥ इति श्रीमान्महाचार्यराजः

१५

कंणपविघ्नितस्थलवास्तव्यभट्टकल्लटात्मजभट्टमुकुलविरचिताभिधावृत्तमातृका समाप्ता: